

Keerpunt of breekpunt?

Anita Twaalfhoven De cultuursector moet zich vanwege grootscheepse bezuinigingen losmaken van de overheid en het cultureel ondernemerschap omarmen. Terwijl sommigen zich blijven verzetten tegen de tegenstrijdige beleidsmaatregelen, in de hoop het tij alsnog te keren, zien anderen ongekende mogelijkheden om een groeiend publiek en private financieringsbronnen aan te boren. De culturele wereld staat op een keerpunt; de toekomst is ongewis.

‘Van Gogh kreeg ook geen subsidie’, zei Halbe Zijlstra begin 2011 in een interview in *Vrij Nederland* over de rijksbezuinigingen van 200 miljoen euro op de cultuursector. De staatssecretaris wil deze bezuinigingen aangrijpen om een omslag in de cultuursector af te dwingen. De culturele wereld is in zijn optiek te afhankelijk geworden van de overheid en moet op zoek gaan naar meer publiek en naar private financiering. De korting van circa 20 procent, die in vergelijking met bezuinigingen op andere beleidsterreinen hoog is, motiveert hij in hetzelfde interview als volgt: ‘Als je zou kiezen voor maar 6 procent, zal de culturele wereld de bezuinigingen proberen op te vangen binnen bestaande kaders. Als je écht een omslag wilt maken, dan is een onsje eraf niet genoeg. Dan moet je veel steviger ingrijpen. Alleen dan krijg je meer privaat geld en meer ondernemerschap.’ (Broer 2011) Volgens de interviewer is de staatssecretaris zo gedreven over deze omslag dat hij het woord in het gesprek meer dan 25 keer laat vallen.

Succesvol cultureel ondernemerschap ligt echter niet zomaar binnen ieders bereik. Zo was het werk van Zijlstra’s voorbeeld Van Gogh te experimenteel voor zijn tijdgenoten, waardoor hij straatarm bleef. Dat heeft hem er echter niet toe aangezet publieksvriendelijker te gaan schilderen. Net als zijn Italiaanse collega Modigliani, die weigerde om zijn oren naar rijke opdrachtgevers te laten hangen. In de film *Modigliani* van Mick Davis (2004) over de tragische levensloop van de schilder is een scène te zien waarin Modigliani een dame portretteert. Hij schildert haar met de voor zijn werk typerende lange hals. Zij weigert voor het werk te betalen en eist een realistisch portret. Ondanks nijpend geldgebrek kiest Modigliani niet voor cultureel ondernemerschap: hij wijst de dame woedend de deur. Zijn oudere tijdgenoot Renoir leefde door het succes van zijn werk daarentegen in weelde. Hij deed daar echter helemaal geen moeite voor: ‘Als ik snel een schetsje op een kladpapiertje krabbel,

kan ik al een nieuwe auto-mobiel kopen', zegt hij in de film tegen Modigliani. Zijn succes lijkt niet voort te komen uit doelgericht cultureel ondernemerschap. Hij heeft, anders dan de andere twee schilders, het geluk dat zijn werk artistiek in de smaak valt bij zijn tijdgenoten.

Moeizame omslag

Het is niet eenvoudig voor de gesubsidieerde kunstwereld om de door de staatssecretaris gewenste omslag te maken. Subsidie is er immers vooral voor kunstuitingen die wel van kwaliteit zijn, maar onvoldoende inkomsten uit de markt kunnen halen. Zodat de makers daarvan toch een financiële basis hebben en het publiek er zonder al te hoge kosten van kan genieten. Hoeveel gesubsidieerde kunstenaars en kunstinstellingen zullen in staat zijn hun specifieke talent en expertise zodanig in te zetten dat zij daarmee een groot publiek en ruimhartige sponsors weten te werven?

De huidige beleidsmaatregelen lijken geen stimulans voor de cultuursector om het gewenste doel te bereiken. Het pijlsnelle tempo waarin de bezuinigingen hun beslag krijgen, werkt een omslag naar succesvol cultureel ondernemerschap volgens velen juist tegen. Hetzelfde geldt voor de verhoging van de btw van 6 naar 19 procent op

toegangsprijzen voor podiumkunsten en de verkoop van beeldende kunst.

Het dedain waarmee kunstenaars in de afgelopen periode zijn neergezet als gemakzuchtig en verslaafd aan een subsidie-infuus is evenmin bevorderlijk voor de ondernemingszin – al zullen er ongetwijfeld voorbeelden zijn die aan dit profiel voldoen. Het is bovendien geen goed signaal naar gulle gevers die vol vertrouwen grote bedragen hebben geïnvesteerd in kunstinstellingen.

Succesvol cultureel ondernemerschap ligt niet binnen ieders bereik

Die kunnen het idee krijgen dat zij hebben geschonken aan een zinkend schip. Het kabinet ontmoedigt daarmee de geefcultuur. Sterker nog, de particulieren die enige tijd geleden een vijfjarige, fiscaal aftrekbare lijfrente sloten, ten behoeve van een culturele instelling die vervolgens binnen vier jaar wordt wegbezuinigd, lopen het risico alsnog de rekening gepresenteerd te krijgen van de fiscus. Daar staat de nieuwe Geefwet tegenover, maar over het effect daarvan zijn de meningen verdeeld, zoals Sigrid Hemels in deze *Boekman* beschrijft.

De redeneringen waarmee politici de bezuinigingen op cultuur aan hun kiezers verkopen, wekken verontwaardiging in de kunstwereld en versterken de neiging in het defensief te gaan. De meest fervente voorstander van bezuinigen, woordvoerder cultuur in de Tweede Kamer voor de PVV Martin Bosma, vindt: 'Wie de balans opmaakt van al die jaren kunstsubsidie kan niet tevreden zijn. De bovenmodale mens geniet er het

meest van en de Nederlandse belastingbetaler betaalt het gelag. Ik voel me altijd een beetje schuldig als ik in het theater zit en denk aan al die mensen die er niet bij zijn, maar wel moeten meebetalen aan mijn avondje uit. Veel Nederlanders realiseren zich dat.' (Bosma 2009) Volgens Han ten Broeke, voormalig woordvoerder cultuur voor de VVD, opereert de overheid als een omgekeerde Robin Hood: 'Zij neemt belasting van de armen en geeft subsidies aan de rijken.' (Broeke 2009)

Ook het *RTL Nieuws* besteedde op 24 mei 2010 uitgebreid aandacht aan de vraag: hoe duur zijn kunst en cultuur? De Nederlandse Opera kwam, naast de Nationale Reisopera en de grote orkesten, naar voren als grote subsidiegebruiker: jaarlijks 25 miljoen euro subsidie van het Rijk. Met 146 duizend bezoekers in 2009 is dat 175 euro per bezoeker, rekende de nieuwsredactie uit. 'Terwijl Frans Bauer het allemaal zonder subsidie doet!', is dan de begrijpelijke reactie van de al vaak geciteerde 'Henk en Ingrid'.

In een uitzending van *NOVA* op 9 april 2010 werd al verwezen naar een onderzoek van bureau Synovate, waaruit blijkt dat 60 procent van de Nederlanders wil bezuinigen op kunst. Slechts 3 procent vindt dat hierop 'absoluut niet' bezuinigd mag worden, onderstreepte de presentator. (Synovate 2010)

Zonnewende

In reactie op deze situatie kwam op 21 juni 2010 een veertigtal experts uit de cultuursector bij elkaar onder de titel Zonnewende-bijeenkomst, op initiatief van de Cultuurformatie. Een van de gastsprekers, politicus Frank de Grave, analyseerde de situatie als volgt: 'De omgevingsfactoren waarin cultuur zit, zijn niet erg positief. Het gaat in deze tijd niet meer om links versus rechts, maar om nieuwe tegenstellingen.' (...) 'De algemene

Van de Nederlanders wil 60 procent bezuinigen op kunst

tendens is anti-elitair en tegen de gevestigde macht. Dat plaatst ook de cultuursector in het defensief.' Politiek omschreef hij als een markt gericht op klanten, ofwel kiezers. 'In deze periode van recessie stijgt de druk vanuit de kiezers. Cultuur is als het ware de ideale sector voor bezuinigingen. Het levert politici weinig minpunten op, ook van links, en sluit aan bij de wij-zij-tegenstelling. In de zin van: "Wij, de kansarmen die nu ook nog langer door moeten werken, terwijl zij, de elite, lekker in de opera zitten van ons geld!" Het draait niet meer zoals voorheen om verheffingsargumenten.' (Twaalfhoven 2010)

Mede door de bewering dat kunstsubsidies voor de elite zijn, is goodwill gekweekt om de bezem door de gesubsidieerde kunstwereld te halen. Terwijl de geciteerde politici ongetwijfeld weten dat er ook stevige subsidiestromen gaan naar bibliotheken, amateurkunst en kunsteducatie, voor een breed publiek van alle leeftijden. Een wrang detail daarbij is dat juist De Nederlandse

Opera, die onder meer de aanleiding was voor de kritiek op kunstsubsidies, net als veel andere grote gevestigde instellingen aan stevige bezuinigingen ontsnapt. Terwijl bijvoorbeeld de Cultuurkaart, die kunstbezoek ook toegankelijk maakt voor minder draagkrachtige middelbare scholieren, verdwijnt.

Dit alles versterkt de toch al aanwezige neiging in de cultuursector om de pijlen verongelijkt op de overheid te blijven richten. ‘De kunstsector reageert op bezuinigingen vaak met een verontwaardiging die in de lucht blijft hangen’, zo luidde de kritiek van Bas Heijne tijdens dezelfde Zonnewende-bijeenkomst. ‘Alsof er onder de rokken gegrepen wordt: hoe dúrft u te bezuinigen op kunst!’ Nederlanders die deel uitmaken van een elite willen daar in zijn optiek zó graag bijhoren dat ze geneigd zijn zich overmatig te conformeren, en zich te distantiëren van wie daar buiten valt. ‘Met een soort smetvrees voor de rest van de maatschappij. Als elite stem je voor kunst en cultuur en wie dat niet doet, is een barbaar.’

Hij pleitte voor een andere opstelling van de kunstsector: ‘Niet alleen met cijfers het belang van kunst aantonen. Ook niet dat beklemmende, in de zin van: “Oh jee, straks gaan ze ons afschaffen!” Of smeken: “Lees nou eens een keer een boek! Kom nou toch eens naar onze voorstelling kijken!” U moet leren boksen en niet zo geschokt zijn door de PVV’, hield hij de aanwezigen voor. ‘Dan is er gewoon een wat hardere strijd. De kunstwereld moet uit het defensief en assertief leren zijn.’ (Twaalfhoven 2010)

Een zelfredzaam initiatief dat in dit plaatje past, is de Tafel van Zes, die onder de titel *Minder waar het kan, beter waar het moet* in acht punten de toekomst van de cultuursector beschreef. Brancheorganisaties, belangenverenigingen, kunstenaarsorganisaties, fondsen en sectorinstituten uit de cultuursector voerden sinds de zomer van 2010

intensief overleg met elkaar en het resultaat werd aan de staatssecretaris aangeboden. De zes vertegenwoordigers van de cultuursector leken de overtuiging te delen dat deze integrale visie een goed uitgangspunt bood voor het uitwerken van een nieuw cultuurbeleid. Maar het plan zaaide ook verdeeldheid en de kritiek dat er zo werd meegewerkt aan de bezuinigingen groeide, naar aanleiding waarvan FNV Kiem er uitstapte en ook Kunsten '92 steeds meer bedenkingen liet horen. Wat er ook tegen de Tafel van Zes is ingebracht, de poging om als gehele cultuursector het initiatief in eigen hand te nemen, is te zien als het begin van een mentaliteitsomslag in een sector die zo sterk op het overheidsbeleid is gericht.

Tijdens het jaarlijkse Paradisodebat eind augustus 2011, aan het slot van de Uitmarkt in Amsterdam, leken veel aanwezigen echter nog steeds op een wonder te hopen. Ook de aanwezige woordvoerders cultuur uit de Tweede Kamer spraken de hoop uit dat het kabinet onder druk van de Tweede Kamer de bezuinigingsmaatregelen, van de door Jetta Klijnsma van de PvdA ‘autistisch’ genoemde staatssecretaris, alsnog zou bijstellen.

De kunstwereld is eraan gewend geraakt dat bezuinigingen op het laatste moment vaak worden bijgesteld of teruggedraaid en gedraagt zich als in een anekdote van Bas Heijne over ‘de kip op de weg’. Die is zo gewend aan het gevaar van een dagelijks voorbijrijdend busje dat het dier op een dag niet meer opzij gaat en wordt overreden. Dat busje is inmiddels in de vorm van de uitgangspuntenbrief van Zijlstra *Meer dan kwaliteit: een nieuwe visie op cultuurbeleid* voorbijgereden.

Nieuw geluid

Terwijl sommigen zich hardnekkig op de overheid blijven richten, verlegt een groeiende groep in en rond de sector de aandacht naar een andersoortige discussie over cultuur. Niet defensief, maar met open

vizier gericht op de vraag hoe het anders kan. Zij grijpt de crisis aan als een kans om te vernieuwen, *out of the box* te denken en met alternatieven voor overheidssubsidie te komen. Zo zeggen de initiatiefnemers van de denktank voor vernieuwende ideeën in de cultuursector Koers Kunst, Johan Idema en Simon van den Berg: 'We richten ons op de opgaven waar het werkelijk om draait: hoe blijven kunst en cultuur de creatieve motor van ons land? Hoe kunnen we cultuur meer van het publiek maken? Hoe kunnen cultuurmakers een grotere rol spelen in de uitdagingen van Nederland? Aan het eind van de zoektocht hebben we een palet van voorstellen, dat ons hopelijk laat zien dat meer aandacht voor creativiteit en vernieuwing de moeite loont.' (Idema 2011)

Dat vraagt om een mentaliteitsomslag. Opereren binnen de systematiek van de overheid, met vierjarige cultuurplanperiodes, is een ingesleten gewoonte geworden. Beleidsplannen worden niet afgestemd op de markt, maar op de wisselende criteria van de elkaar opvolgende bewindslieden. Als daarbij de nadruk ligt op ijkpunten als kwaliteit, vernieuwing en artistieke ontwikkeling lijken succesformules eerder een teken van stagnatie dan van vooruitstrevend ondernemerschap.

De logica van de markt dwingt de blik echter in een heel andere richting. Hierbij gaat het om het vergroten van de bezoekersaantallen en het werven van private financiers. Deze dwingt je om in te spelen op wat het publiek belangrijk vindt en waar het voor wil betalen. Om de blik naar buiten te richten en buitenstaanders te betrekken bij je werk, op zo'n enthousiasmerende manier dat ze er hun tijd, aandacht en liefst ook hun geld voor over hebben.

'Great art is great business'

Een greep uit de opvallendste initiatieven levert de volgende schets op. Joop van den Ende pleitte al snel voor een nieuw nationaal fonds ter waarde van 100 miljoen euro voor Nederlandse topmusea en tentoonstellingen van internationale kwaliteit. Een ander initiatief is de oprichting van het nieuwe cultuurfonds Ammodo dat 15 miljoen euro beschikbaar stelt voor de cultuursector. Daarmee is het in één klap een van de grootste cultuurfondsen van Nederland. Achter dit nieuwe fonds zit de stichting Optas, die een vermogen heeft van ruim een miljard euro. Op gemeentelijk niveau zijn er vergelijkbare initiatieven, zoals het Amersfoorts Cultuurfonds dat door vijf inwoners van de stad is opgericht om te investeren in het culturele leven in deze gemeente.

Mecenaat

Ook het mecenaat zit in de lift en krijgt veel aandacht. Zo vond het Holland Festival zestien vermogende cultuurliefhebbers bereid tot

financiële steun. Deze mecenasen zijn verenigd in een *Board of Governors* en hebben zich voor ten minste vijf jaar verbonden aan het festival. Voor The Dutch Masters, een nieuw fonds waarmee sponsors in Engeland worden geworven, sloegen drie Nederlandse instellingen de handen ineen: het Concertgebouworkest, het Nederlands Danstheater en het Mauritshuis. Het is voor het eerst dat culturele instellingen samenwerken om in het buitenland particuliere financiers aan te trekken. Op landelijk niveau wil het Prins Bernhard Cultuurfonds fungeren als expertisecentrum, waar alle kennis en initiatieven op het gebied van mecenaat samen kunnen komen, zoals Sandra Jongenelen in deze *Boekman* beschrijft.

Tevens heeft de universitaire wereld oog voor het mecenaat, onder meer met een eerste pleidooi voor een masteropleiding mecenaat en kunst verzamelen bij de Rijksuniversiteit Groningen. Dit vanuit het idee dat het de culturele sector, ondanks veel aandacht voor het mecenaat en de kunstverzamelaar, ontbreekt aan kennis om de particuliere geldschietster op de juiste manier te benaderen.

Een financieringsvorm als crowdfunding mag zich verheugen in groeiende populariteit. Het idee is voortgekomen uit de cultuursector en heeft nu bijvoorbeeld ook de aandacht van het Amsterdams Fonds voor de Kunst. Via de site voordekunst.nl kunnen donateurs een kunstwerk steunen voor minimaal 10 euro. Het Amsterdams Fonds voor de Kunst selecteert deze projecten en draagt zo'n 40 procent bij, de *crowd* doet de rest. Initiatiefnemer Roy Cremers: 'Het gaat vooral om draagvlak creëren voor het besteden van publiek geld; verantwoord worden waar dat naartoe gaat. Dat is voor veel kunstenaars nog een vreemde mindset. Ze moeten meer kijken als marketeer.' (Donker 2011)

Een eyeopener is ook de financieringsvorm van een nieuw podium voor klassieke muziek in Amsterdam. Een groep muzikanten wil een

gewezen badhuis laten ombouwen tot Splendor, een concertpodium annex club en repetitiegebouw. De financiering is rond: iedereen kon voor 1000 euro een obligatie kopen en de gemeente legt een bedrag bij. De Stadsschouwburg Amsterdam zoekt het in een andere vorm van programmeren en kiest voor een doorlopende bespeeling, wat ook ruimte schept om in te spelen op actuele ontwikkelingen. Eerder begon het theater al met het invoeren van variabele prijzen voor toegangsbewijzen, geïnspireerd op prijsvechters in de luchtvaart als Ryanair.

Explosie aan initiatieven

De explosie aan initiatieven is broodnodig. De zoektocht naar nieuwe mogelijkheden doet echter ook denken aan drenkelingen die zich vastklampen aan alles wat voorbij komt drijven. Soms slaat het zelfs om in een soort euforie, waarbij het lijkt alsof de mogelijkheden ineens ongekend zijn en eigenlijk altijd al voor het oprapen lagen. Ook met hoge kunst is geld te verdienen, realiseert men zich. Sommige filmregisseurs, klassieke musici, beeldend kunstenaars of schrijvers van bestsellers behoren immers tot een groep van zeer vermogende mensen. '*Great art is great business*', zei Andy Warhol.

Dat men niet eerder het cultureel ondernemerschap heeft omarmd, is vervolgens voor sommigen een bewijs te meer dat de cultuursector te weinig initiatiefrijke en te afhankelijk van het subsidie-infuus was.

Ook binnen de sector klinkt deze kritiek. Zo schrijft Steve Austen in *MMNieuws*, als reactie op de vele nieuwe initiatieven, dat er vóór de bezuinigingsvoornemens kennelijk onvoldoende sprake van uitdagingen was. 'Dat is niet alleen een gemiste kans, dat is in strategische termen gesproken nogal fatalistisch en dus een bewijs van dilettantisme, om van wanbeheer maar niet te spreken. Ik betwijfel dan ook ernstig of de sector over voldoende capabele managers en bestuurders

beschikt om nu nog, in de komende twee jaar, een volledige reorganisatie van hun bedrijf(jes) door te voeren.' (Austen 2011)

Het is echter belangrijk om voor ogen te houden dat non-profitorganisaties wezenlijk verschillen van commerciële organisaties, omdat zij een ander doel hebben. Winst maken is niet waar zij primair op uit zijn, zij hebben een artistieke en maatschappelijke taak in het bestel. Zij zorgen voor het experiment en de vernieuwing en ontplooiën kwetsbare initiatieven. Daarmee inspireren zij ook het commerciële circuit, als een soort R&D van de cultuursector. Dat zij momenteel een omslag doormaken in de richting van het commerciële circuit is noodgedwongen. Als gesubsidieerde instellingen al die tijd precies hetzelfde hadden gedaan als hun commerciële collega's, hadden zij zichzelf waarschijnlijk overbodig gemaakt.

Het gaat erom een gulden middenweg te vinden. Trouw blijven aan de eigen identiteit en uitgangspunten en vervolgens kijken hoe een vertaalslag is te maken naar een nieuwe situatie en welke expertise, technieken en vaardigheden daarvoor nodig zijn.

Te hoge verwachtingen

De verwachting van publieksinkomsten en private financiering lijken te hooggespannen in deze periode van economische crisis. Bureau Berenschot voorspelt dat de gesubsidieerde cultuursector de aangekondigde bezuinigingen niet of nauwelijks zal kunnen compenseren met eigen inkomsten. De sector zal in 2013 maximaal 1 miljard euro minder inkomsten hebben, 20 procent minder dan in 2009, volgens het onderzoek dat Bastiaan Vinkenburg eind

De verwachting van publieksinkomsten lijkt te hooggespannen

augustus presenteerde tijdens het eerder genoemde Paradijsdebat. De geschatte inkomstenderving is de optelsom van de bezuinigingen bij het Rijk, de provincies en gemeenten en de teruglopende kaartverkoop door de btw-verhoging. Aan sponsorgeld haalt de sector hooguit 100 miljoen euro binnen, voorspelde Vinkenburg.

Berenschot keek naar de inkomsten van de gesubsidieerde cultuursector in 2009, het jaar waarin de huidige cultuurplanperiode inging en er nog geen sprake was van bezuinigingen. In de sector ging toen 5,25 miljard euro om. Bijna 2 miljard euro kwam van de gemeenten, bijna 1 miljard van het Rijk en nog eens 1 miljard uit de kaartverkoop. Tegen de 600 miljoen verdiende de kunstsector zelf met onder meer horeca, zaalverhuur, workshops en merchandising. Bijna 400 miljoen kwam van sponsors, mecenasen, private fondsen en loterijen; ruim 300 miljoen was afkomstig van de provincies. Het Rijk zal 200 miljoen euro gaan bezuinigen op de

Anita Twaalfhovenis hoofdredacteur van *Boekman*

cultuurbegroting en 40 miljoen op onder meer het Muziekcentrum van de omroep en de WWIK, de uitkering voor kunstenaars. De bezuinigingen bij de gemeenten en provincies waren ten tijde van het onderzoek nog niet geheel bekend, maar zullen naar de verwachting van Bureau Berenschot met een ruime marge uitkomen tussen de 300 en 600 miljoen euro. (Vinkenburg 2011)

Hoe onverstandig en onrechtvaardig de aangekondigde bezuinigingen ook zijn: ze gaan wel degelijk gebeuren. Sommige instellingen zullen verdwijnen, andere moeten zich met substantieel minder subsidie zien te redden. Niet langer eenzijdig naar de overheid kijken en zelf zorg dragen voor de regie in het culturele landschap en de onderlinge samenwerking lijkt een geschikte overlevingsstrategie.

Joop van den Ende hield in zijn Staat van het Theater 2011, die hij op 1 september uitsprak in de Stadsschouwburg Amsterdam, een pleidooi voor één centraal aanspreekpunt in de kunstwereld: 'Ik pleit, vanmiddag hier, dat alle beroepsorganisaties in de kunstwereld samen één vakorganisatie, een charismatische man of vrouw, aanwijzen, die als gesprekspartner wil dienen voor zowel Den Haag als Brussel.'

Met het oog op de toekomst gaat het er niet alleen om zoveel mogelijk van de beperkte particuliere geldstromen voor de eigen organisatie te bemachtigen, maar ook om gezamenlijk af te spreken waaraan die gelden in de eerste plaats moeten worden besteed. Bijvoorbeeld wat zonder subsidie het meest kwetsbaar is: talentontwikkeling, experiment en vernieuwing.

De kunstwereld staat op een keerpunt en de toekomst is nog ongewis. Maar om met Joop van den Ende te spreken: 'Creativiteit zal altijd overwinnen.'

Literatuur

- Austen, S. (2011) 'Wie verdient aan wie?' In: *MMNieuws*, jrg. 13, nr. 3, 6.
- Bosma, M. (2009) 'Maak van kunstenaars geen subsidie-slurpers'. In: *Boekman*, jrg. 21, nr. 81, 42-46.
- Broeke, H. ten (2009) 'Cultuur teruggeven aan de burger'. In: *Boekman*, jrg. 21, nr. 81, 36-41.
- Broer, T. en T. Niemantsverdriet (2011) 'Van Gogh kreeg ook geen subsidie'. In: *Vrij Nederland*, 15 januari.
- Donker, B. (2011) 'Samen sparen voor een zwembad of concert: website voordekunst.nl zamelt ruim 66.000 euro in voor uiteenlopende kunstprojecten'. In: *NRC Handelsblad*, 15 februari.
- Idema, J. en S. van den Berg (2011) 'Johan Idema en Simon van den Berg over Koers Kunst'. In: *MMNieuws*, jrg. 13, nr. 3, 25.
- Synovate (2010) *Bezuinigingen op kunst en cultuur*. Amsterdam: Synovate.
- Tafel van Zes (2011) *Minder waar het kan, beter waar het moet. Een pleidooi voor een andere rol van de overheid*. Amsterdam: Tafel van Zes.
- Twaalfhoven, A. (2010) *Operatie Blooming. Verslag van de Zonnewendebijeenkomst in Schoorl, 21 juni 2010*. Amsterdam: De Cultuurformatie.
- Vinkenburg, B. (2011) *De omvang van de kunst- en cultuursector: inkomsten in 2009 en verwachtingen voor 2011*. Amsterdam: Berenschot.